अमृतमहोत्सवग्रन्थमाला-07

स्वतन्त्रतायाः अमृतमहोत्सवः

शास्त्रशिक्षणम्

[Teaching of Shastra]

(सरलमानकसंस्कृतेन लिखितम्)

प्रधानसम्पादकः
प्रो. श्रीनिवासः वरखेडी
कुलपतिः

लेखकः
डॉ. मनीषजुगरानः
सहायकाचार्यः
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेदव्यासपरिसरः,
बलाहरः, हिमाचलप्रदेशः

योऽनूचानः स नो महान्।
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
संसदः अधिनियमेन स्थापितः
नवदेहली-110058

अमृतमहोत्सवग्रन्थमाला–07

स्वतन्त्रतायाः
अमृतमहोत्सवः

शास्त्रशिक्षणम्

[Teaching of Shastra]

(सरलमानकसंस्कृतेन लिखितम्)

प्रधानसम्पादकः
श्रीनिवासः वरखेडी
कुलपतिः

लेखकः
डॉ. मनीषजुगरानः
साहित्याचार्यः, शिक्षाचार्यः (लब्धस्वर्णपदकः)
नेट–जे.आर.एफ. विद्यावारिधिः
सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविद्याशाखा
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेदव्यासपरिसरः
बलाहरः, हिमाचलप्रदेशः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
संसदः अधिनियमेन स्थापितः
नवदेहली

प्रकाशकः
कुलसचिवः
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
संसदः अधिनियमेन स्थापितः
56-57, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,
नवदेहली-110058
ईपीएबीएक्स : 28524993, 28521994, 28524995
ई मेल : res-pub@csu.co.in
वेबसाईट : www.sanskrit.nic.in

© केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

प्रथमं संस्करणम् : 2022

ISBN : 978-93-85791-57-4

मूल्यम् : ₹ 200.00

मुद्रकः
डी.वी. प्रिंटर्स
97-यू.बी., जवाहर नगर, दिल्ली-110007

प्ररोचना

सुदीर्घकालात् आरभ्य अस्माकं देशे विविधशास्त्राणाम् अध्ययनम् अध्यापनं च प्रवर्तमानम् अस्ति एव। किन्तु तत् शास्त्रशिक्षणं कथं प्रवर्तमानम् अस्ति, तस्य प्रयोजनानि कानि, तत्र अनुभूयमाना: समस्या: का: - इत्यादिविषये अधिकं चिन्तनं प्रवृत्तं न दृश्यते। एतादृशान् अंशान् एव मनसि निधाय लिखित: नूतन: ग्रन्थ: अस्ति एष: 'शास्त्रशिक्षणम्' इत्याख्य:।

विदुषा डा. मनीष जुगरानेन सम्यक् अधीत्य, विविधेभ्य: मूलेभ्य: विषयान् संगृह्य सज्जीकृते अस्मिन् ग्रन्थे बहव: उत्तमा: अंशा: सन्ति। पञ्चसु अध्यायेषु विभक्तेषु तेषु अंशेषु प्राय: सर्वेऽपि उपादेया: सन्ति। यद्यपि तत्र तत्र किञ्चिदिव पुनरुक्ति: दृश्यते तथापि तत्तत्प्रसंगे सापि दोषत्वेन न अनुभूयते।। ग्रन्थस्य प्रथमाध्याये द्वितीयाध्याये च अविशेषेण सर्वशास्त्राणां शास्त्राध्ययनस्य च विषये अत्यन्तम् उपयोगिन: अंशा: संगृहीता: सन्ति। ततश्च तृतीये अध्याये व्याकरणशास्त्रशिक्षणस्य चतुर्थे अध्याये साहित्यशिक्षणस्य च विषये विशेषतया चिन्तनं प्रवर्तितम् अस्ति। पञ्चमे अध्याये पुन: न केवलं शास्त्रशिक्षणप्रविधय: चर्चिता: सन्ति, अपि तु शास्त्रसंरक्षणक्रमा: अपि विशदतया निरूपिता: सन्ति। प्रत्यध्यायम् अभ्यासा: अपि लेखकेन एव प्रदत्ता: सन्ति। ग्रन्थे सर्वत्र प्रयुक्ता भाषा सरलमानकसंस्कृतम् अनुसरति इत्यत: सामान्य: पाठक: अपि ग्रन्थस्य अस्य अध्ययनेन लाभान्वित: भवितुम् अर्हति।

- डॉ. एच्.आर्.विश्वास:

विषयानुक्रमणिका

1.	**प्रथमोऽध्याय:**	**1–43**
	शास्त्रसम्प्रत्यय:	3
	शास्त्रनिर्वचनम्	3
	वेदा:	5
	वेदाङ्गानि	10
	उपनिषद:	21
	दर्शनानि	26
	पुराणानि	25
	शास्त्रेषु मङ्गलाचरणपरम्परा	32
	अनुबन्धचतुष्टयम्	34
	शास्त्राध्ययनप्रयोजनानि	38
2.	**द्वितीयोऽध्याय:**	**45–81**
	शास्त्रशिक्षणसरणि:	47
	अन्वयव्यतिरेकौ	50
	अधिकरणम्	51
3.	**तृतीयोऽध्याय:**	**83–139**
	व्याकरणशिक्षणम्	85
	व्याकरणशास्त्रम्	85
	व्याकरणशास्त्रीयपरम्परा	86
	व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजनानि	88
	व्याकरणशिक्षणम्	94
	व्याकरणशिक्षणस्य विधय:	96
	व्याकरणशिक्षणस्य पारम्परिकविधय:	97
	व्याकरणशिक्षणस्य आधुनिकविधय:	105
	परिस्थितिनिर्माणम्	111
	समूहचर्चाविधि:	112

4.	**चतुर्थोऽध्यायः**	**141–177**
	साहित्यशिक्षणम्	143
	साहित्यम्	143
	साहित्यशास्त्रम्	144
	अलङ्कारः	145
	अलङ्काराणाम् ऐतिह्यं क्रमिकविकासश्च	146
	छन्दः	149
	छन्दःशास्त्रीयपरम्परा	151
	छन्दसां भेदाः	153
	छन्दोनिर्धारकतत्त्वानि	155
	छन्दोऽलङ्कारशिक्षणस्य विधयः	158
5.	**पञ्चमोऽध्यायः**	**179–204**
	शास्त्रपरीक्षणविधयः शास्त्रसंरक्षणप्रक्रमाश्च	181
	शास्त्रपरीक्षणविधयः	181
	कण्ठस्थीकरणम्	181
	वेदपाठविधयः	182
	शलाकापरीक्षा	191
	शास्त्रार्थः	191
	समस्यापूर्त्तिः	195
	प्रहेलिका	195
	शास्त्रसंरक्षणप्रक्रमाः	198
	शास्त्राध्ययनपरम्परायाः विकासः	199
	सर्वेषामपि शास्त्राणां पाठ्यक्रमे समावेशः	199
	शास्त्रसम्बद्धपाण्डुलिपीनां सम्पादनं प्रकाशनञ्च	200
	शास्त्राणाम् अङ्कीकरणम् (Digitalization)	200
	शास्त्रप्रशिक्षणम्	201
	शास्त्रानुसन्धानकेन्द्राणि	201
	शास्त्राध्ययनकेन्द्राणि	202